

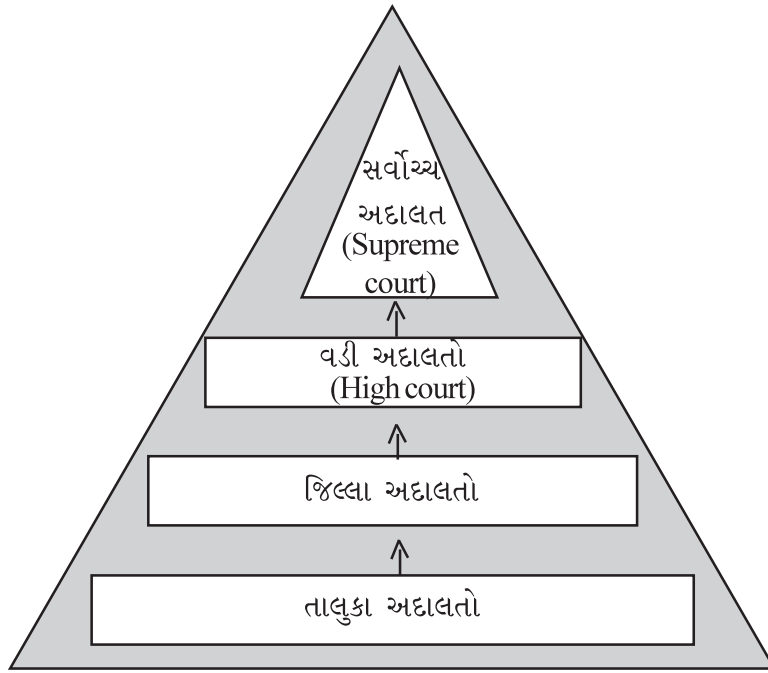

ભારત લોકશાહી દેશ છે. દેશનો વહીવટ યોગ્ય રીતે ચાલે તે માટે ચોક્કસ સિદ્ધાંતો અને આદર્શોના આધારે કાયદાઓ બનાવેલ છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કાયદાનો ભંગ કરે છે ત્યારે ગુનો બને છે. કોઈ વ્યક્તિ ગુનો કરે છે ત્યારે અન્યનો હક છીનવાય છે. આવા સમયે ન્યાયની જરૂર પડે છે અને આ ન્યાય આપવાનું કાર્ય ન્યાયતંત્ર કરે છે. આમ ન્યાયતંત્ર આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

ન્યાયતંત્રનું માળખું

આપણા દેશમાં દીવાની અને ફોજદારી એમ બે પ્રકારના દાવા (Complaint) અંગે ન્યાય આપવામાં આવે છે. મકાન-જમીન કે અન્ય સંપત્તિના હક અંગેના દાવાઓ દીવાની દાવા (Civil Matter) કહેવાય છે. જ્યારે ચોરી, લૂંટફાટ, ખૂન, મારામારી વગેરેના દાવાઓ ફોજદારી દાવા (Criminal Matter) કહેવાય છે.

દેશના નાગરિકોને ન્યાય આપવા માટે તાલુકા અદાલતો, જિલ્લા અદાલતો, વડી અદાલતો અને સર્વોચ્ચ અદાલતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ભારતના સંઘ રાજ્યમાં સમગ્ર દેશ માટે સળંગ અને એકસૂત્રી ન્યાય પદ્ધતિ છે. ભારતના ન્યાયતંત્રની ટોચ પર સર્વોચ્ચ અદાલત છે. હવે આપણે અદાલતો વિશે જાણીએ.

ભારતનું ન્યાયતંત્ર

કેદની અને ₹ 10,000 સુધીના દંડની સજા કરવાની સત્તા છે. તેમના દ્વારા આપેલ ચુકાદા પર જિલ્લા અદાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે.

જિલ્લા અદાલત :

દરેક જિલ્લામાં દીવાની અને ફોજદારી અદાલત હોય છે. સમગ્ર દેશમાં તાબાની અથવા નીચલી અદાલતોનું સંસ્થાકીય માળખું તેમજ કાર્યો નજીવા તફાવતથી એકસરખાં છે. તાબાની અદાલતો સંબંધિત વડી અદાલતના નિરીક્ષણ હેઠળ કામગીરી કરે છે. દરેક જિલ્લામાં ઉચ્ચતમ અદાલત જિલ્લા અને સેશન્સ જજની (જિલ્લાની વરિષ્ઠ ફોજદારી) અદાલત છે. જે સિવિલ (નાગરિક) અધિકારક્ષેત્રની મુખ્ય અદાલત છે. તેને સેશન્સનો દરજ્જો પણ છે. જિલ્લા ન્યાયાધીશની નિમણૂક વડી અદાલત સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને રાજ્યપાલ કરે છે.

સત્તા અને કાર્યો :

તાલુકા અને જિલ્લા અદાલતોમાં આરોપી અને ફરિયાદીને હાજર રાખવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના વકીલ દ્વારા પોતાનો પક્ષ ન્યાયાધીશ સમક્ષ રાખે છે. ફરિયાદી અને આરોપીનો વિવાદ સાંભળ્યા પછી ન્યાયાધીશ ચુકાદો આપે છે.

તાબાની અદાલતો :

સર્વોચ્ચ અદાલતના તાબામાં જેમ વડી અદાલત હોય છે, તેમ રાજ્યની વડી અદાલતના તાબામાં જિલ્લા અને તાલુકાની અદાલતો હોય છે.

તાલુકા અદાલત :

તાલુકા મથકમાં આવેલી અદાલતોને તાલુકા અદાલત પણ કહે છે. દીવાની (સિવિલ) મામલા માટે સૌથી નીચલી કોર્ટ સિવિલ જજની કોર્ટ હોય છે. સિવિલ જજની કોર્ટ 25 લાખ સુધીના નાણાકીય હિસ્સાના નાગરિક કેસોની સુનાવણી હાથ ધરે છે. ફોજદારી મામલાની સૌથી નીચલી અદાલત ન્યાયિક (જ્યુડિશિયલ) મેજિસ્ટ્રેટની છે. ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ ફોજદારી કેસો પર સુનાવણી કરે છે. તેમને ત્રણ વર્ષ સુધીની

જિલ્લા અદાલતમાં ન્યાયાધીશ દીવાની દાવા ચલાવે ત્યારે જિલ્લા ન્યાયાધીશ અને ફોજદારી મુકદ્દમા ચલાવે ત્યારે સેશન્સ ન્યાયાધીશ કહેવાય છે. તે ફાંસીની, જન્મટીપની કે 10 વર્ષથી વધુ કેદની સજા ફરમાવી શકે છે. મેટ્રો શહેરો (મહાનગરો)માં સિટી સિવિલ અને સેશન્સ કોર્ટો તેમજ મજૂરોના વિવાદ માટે મજૂર અદાલતો પણ હોય છે. ચીફ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ, એડિશનલ ચીફ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ અને મેટ્રો પોલિટિયન મેજિસ્ટ્રેટ સાત વર્ષ કે તેથી વધુ વર્ષની સજા અને અમર્યાદિત રકમનો દંડ કરવાની સત્તા ધરાવે છે. તાબાની અદાલતના ચુકાદા સામે વડી અદાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે.

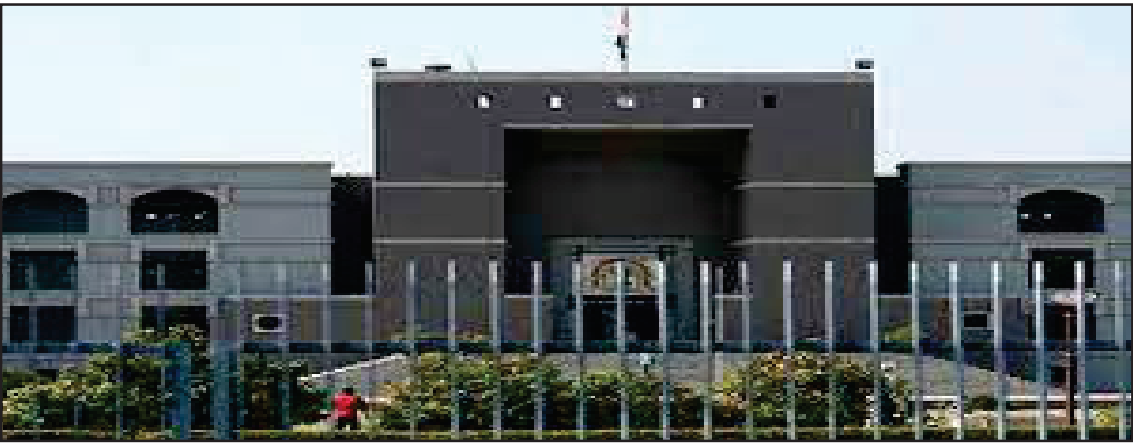
જાણવું ગમશે

- કોર્ટમાં એક શબ્દ વપરાય છે બાર અને બેચ - જેમાં 'બાર' એડવોકેટને અને 'બેચ' જજને સંબંધિત છે. એડવોકેટનું જે કાઉન્સિલ હોય તેને બાર કહેવામાં આવે છે અને આ બાર કાઉન્સિલ એડવોકેટ પર નજર રાખે છે, એડવોકેટને કોર્ટની કાર્યવાહીમાં રજૂ થવા માટે સનદ (વકીલાત કરવા માટે પ્રમાણપત્ર) આપે છે અને જો કોઈ એડવોકેટ ખોટું કામ કરે તો તેની ફરિયાદ બાર કાઉન્સિલમાં કરવામાં આવે છે. કાઉન્સિલ તે એડવોકેટ પર કાર્યવાહી કરે છે. મોટી ભૂલ કરવા પર આ એડવોકેટની 'સનદ' પણ રદ થઈ શકે છે. એકસાથે કામ કરવાવાળા જજોને બેચ કહેવામાં આવે છે.

વડી અદાલત (High Court)

ગુજરાત રાજ્યની વડી અદાલત અમદાવાદમાં છે. દેશની બધી જ વડી અદાલતના ક્ષેત્રાધિકાર નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. બધી જ વડી અદાલતોનું મહત્ત્વ ન્યાયતંત્રમાં સમાન છે. વડી અદાલતો તેની તાબાની અદાલતો અને સર્વોચ્ચ અદાલતને જોડતી કડી છે. કેન્દ્ર કક્ષાએ સર્વોચ્ચ અદાલત જે સ્થાન તેમજ મોભો ધરાવે છે તેવો જ મોભો અને સ્થાન રાજ્યકક્ષાએ વડી અદાલત ધરાવે છે. વડી અદાલત જે-તે રાજ્યના વિસ્તારમાં સર્વોપરી છે અને કાયદાનું અર્થઘટન કરીને ન્યાય આપવાનું કાર્ય કરે છે. સામાન્ય રીતે દરેક રાજ્યમાં વડી અદાલત હોય છે પરંતુ બે કે તેથી વધુ રાજ્ય માટે એક જ વડી અદાલત પણ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે પૂર્વનાં કેટલાંક રાજ્યો માટે એક જ વડી અદાલત છે.

વડી અદાલતની રચના અને બંધારણ અનુસાર એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત જેટલા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરે તેટલા ન્યાયાધીશોની વડી અદાલત બનશે. વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ તેમજ સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે મંત્રણા કરીને કરે છે. અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક સંબંધિત રાજ્યની વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે મંત્રણા કરીને રાષ્ટ્રપતિ કરે છે. બધી વડી અદાલતોમાં ન્યાયાધીશોની સંખ્યા એકસરખી હોતી નથી.

ગુજરાતની વડી અદાલત

વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાયેલ વ્યક્તિ પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરે તે અગાઉ રાજ્યના રાજ્યપાલ અથવા તેમણે આ સંબંધમાં નીમેલ વ્યક્તિ સમક્ષ હોદ્દો અને ગુપ્તતાના શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લઈને તેના પર સહી કરે છે. વડી અદાલતમાં વ્યવહાર અંગ્રેજી ભાષામાં જ ચાલે છે. વડી અદાલતમાં આરોપી અને ફરિયાદીને હાજર રહેવાની જરૂર હોતી નથી. બંને પક્ષના

વકીલો જ દલીલ કરે છે. જરૂર જણાય ત્યારે આરોપી કે ફરિયાદીને ખાસ હાજર રાખવામાં આવે છે. વડી અદાલતના અધિકાર ક્ષેત્રમાં મૂળ અધિકાર ક્ષેત્ર, વિવાદી અધિકાર ક્ષેત્ર અને વહીવટી અધિકાર ક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે.

સત્તા અને કાર્યો :

- દીવાની, ફોજદારી અને મહેસૂલી પ્રકારના દાવાઓ સાંભળી ન્યાય આપે છે.
- બંધારણની કલમ-226 અનુસાર રાજ્યના સંદર્ભમાં મૂળભૂત હકોના રક્ષણની બાબતમાં આદેશો-હુકમો જારી કરવાની સત્તા છે.
- તેના અંકુશ હેઠળની અદાલતોના ચુકાદાઓ વિરુદ્ધની અપીલ સાંભળે છે.
- તેના તાબા હેઠળની રાજ્યની તમામ અદાલતો પાસેથી રિપોર્ટ મંગાવી શકે છે.
- તેના અંકુશ હેઠળની અદાલતો માટે સામાન્ય નિયમ બનાવી અથવા સુધારી શકે છે. વડી અદાલતના ચુકાદા સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે.

સર્વોચ્ચ અદાલત (Supreme Court)

આપણા દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત દિલ્લીમાં છે. દેશની બધી જ અદાલતોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનું સ્થાન સૌથી ઊંચું છે. ભારતમાં 28 જાન્યુઆરી, 1950ના રોજ સર્વોચ્ચ અદાલતનો પ્રારંભ થયો. ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની અને અન્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા થાય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક સામાન્ય રીતે વરિષ્ઠતા (Seniority)ના ધોરણે થાય છે. ન્યાયમૂર્તિઓની નિયુક્તિ ખાસ કરીને નોકરીના સમયગાળાને આધારે થાય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના દરેક ન્યાયાધીશને હોદ્દો સ્વીકારતાં પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ ભારતના બંધારણ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાના અને તેનું રક્ષણ કરવાના સોગંદ લેવા પડે છે.

મૂળભૂત હકોના પાલન માટેનો અધિકાર સર્વોચ્ચ અદાલત પાસે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા સર્વોચ્ચ અદાલતમાં ન્યાય મેળવવા અરજી કરી શકે છે.

સર્વોચ્ચ અદાલત - દિલ્લી

હોદ્દા પરથી બરતરફ :

સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોને દૂર કરવા ખાસ પ્રક્રિયા છે. સાબિત થયેલ ગેરવર્તણૂક અથવા બિનકાર્યક્ષમતા માટે આ પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. સંસદના બંને ગૃહોમાં બે-તૃતીયાંશ બહુમતીએ આ દરખાસ્ત પસાર કરવી પડે છે. જેના આધારે રાષ્ટ્રપતિ તેઓને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરે છે. આ પ્રક્રિયાને મહાભિયોગ (Impeachment) કહેવામાં આવે છે.

સત્તા અને કાર્યો :

- વડી અદાલતમાં આવે તેવા તમામ પ્રકારના દાવાઓ સર્વોચ્ચ અદાલત સાંભળે છે.
- સર્વોચ્ચ અદાલત એના અંકુશ હેઠળની અદાલતો વિરુદ્ધની અપીલો સાંભળે છે.
- બંધારણના અર્થઘટન માટે થયેલા ચુકાદા પર અપીલો સાંભળે છે.
- સર્વોચ્ચ અદાલતને પોતાના સહિત ભારતભરની કોઈ પણ કોર્ટના આદેશનો અનાદર કે કાયદાના તિરસ્કાર કરવા બદલ કોઈને પણ શિક્ષા કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.
- સર્વોચ્ચ અદાલતને પોતે અગાઉ આપેલા ચુકાદાઓની પુનઃ સમીક્ષા કરવાની સત્તા છે.
- રાષ્ટ્રપતિ કે ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી વિશે વિવાદ ઉકેલવાની સત્તા છે.
- નાગરિકના હકોનું જતન કરવા માટે બંધારણ સાથે સુસંગત ન હોય તેવા કારોબારીનાં કોઈ પગલાં / આદેશ / નિર્ણયને ગેરબંધારણીય અને રદબાતલ કરાવાની સત્તા સર્વોચ્ચ અદાલતને છે. અપવાદ તરીકે માર્શલ લૉ હેઠળ લશ્કરી અદાલતના નિર્ણય કે ચુકાદા વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકતી નથી.

સર્વોચ્ચ અદાલતમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોય છે. તેમને મદદરૂપ થવા અન્ય ન્યાયાધીશોની જોગવાઈ છે. બંને પક્ષના વકીલો અહીં દલીલ કરે છે. જરૂર જણાય તો જ ફરિયાદી કે અરજદારને હાજર રાખવામાં આવે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં બધા વિવાદ મુખ્ય ન્યાયાધીશ કે તેમની સાથેના અન્ય ન્યાયાધીશો સાંભળે છે. વિવાદ સાંભળ્યા પછી સર્વોચ્ચ અદાલત ચુકાદો આપે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદા ઉપર ન્યાય મેળવવા અરજી કરી શકાતી નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતનો ચુકાદો અન્ય તમામ અદાલતો માટે બંધનકર્તા છે.

નઝીરી અદાલત (Court of Records)

જેમ રાજ્ય માટે હાઈકોર્ટ નઝીરી અદાલત છે તેમ સમગ્ર રાષ્ટ્ર માટે સર્વોચ્ચ અદાલત નઝીરી અદાલત (કોર્ટ ઓફ રેકર્ડ્સ) ગણાય છે. તાબાની અદાલતો માટે તેણે આપેલા ચુકાદા અથવા નિર્ણય કાયમી દસ્તાવેજ ગણાય છે અને તે ચુકાદાઓ નીચલી અદાલતો માટે શિરોમાન્ય ગણાય છે. તેના ચુકાદાઓનો ઉપયોગ વડી અદાલતો અને તાબાની અદાલતોના ચુકાદાઓમાં સંદર્ભ તરીકે લેવાય છે અને તેનાં ધારાધોરણો તાબાની અદાલતો માટે બંધનકર્તા છે.

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા

અહીં બાજુમાં ન્યાયની દેવીનું ચિત્ર આપેલું છે. જેની ‘આંખે પાટા અને હાથમાં ત્રાજવું’ છે. આ પ્રતીક સૂચવે છે કે ગમો-અણગમો રાખ્યા વિના તથા પક્ષપાત વગર ન્યાયની દેવી ન્યાય તોલે છે. ન્યાયની દેવીના હાથમાં ‘તલવાર’ એ સૂચવે છે કે, ગુનો સાબિત થાય તેને ચોક્કસ સજા કરવામાં આવશે. ન્યાયતંત્ર માટે આ પ્રતીક સૂચક છે. ન્યાયાધીશો નિષ્પક્ષ, તટસ્થ અને નિર્ભય રહીને ન્યાય આપી શકે તે માટે બંધારણમાં ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. વડી અદાલત કે સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશ સામે અયોગ્ય વ્યવહાર કે બિનકાર્યક્ષમતા પુરવાર થાય તો સંસદના બંને ગૃહમાં બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતીથી મહાભિયોગ દ્વારા તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાય છે. જોકે આ પ્રક્રિયા ખૂબ કઠિન છે. પરંતુ આ રીતે બંધારણે ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાને રક્ષણ આપ્યું છે. આપણું ન્યાયતંત્ર સંપૂર્ણપણે સંસ્થા આધારિત છે. ન્યાયતંત્રમાં વ્યક્તિ ગમે તેટલો મહાન હોય કે સર્વોચ્ચ પદ પર બિરાજમાન હોય તો પણ તેવા વ્યક્તિની મરજી કે આપખુદી ઉપર તંત્ર ચાલતું નથી પણ કાયદા મુજબ ચાલે છે.

ન્યાયની દેવી

ન્યાયતંત્રની જરૂરિયાત

કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર ગુનો કર્યાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય ત્યારે જ્યાં સુધી ગુનો સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી તે ગુનેગાર ગણાતો નથી. તેવો સિદ્ધાંત ભારતીય ન્યાયપ્રણાલીમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ નિર્દોષ વ્યક્તિને સજા ન

થાય તે માટે ભારતની ન્યાય-વ્યવસ્થામાં પૂરતી સાવચેતી રાખવામાં આવી છે. તે સાથે-સાથે કોઈ દોષિત કાયદાની પકડમાંથી છટકી ન જાય તે પણ જોવાની એટલી જ મહત્વની જવાબદારી છે. દોષિત છટકી જાય તે સમગ્ર સમાજ માટે ખતરારૂપ છે. તેનાથી પ્રજાનો ન્યાયની પ્રક્રિયામાંથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. કોઈ દોષિત પણ સજામાંથી છટકી ન જાય અને કાયદા દંડમુક્ત છે તેવું માની તેનો ભંગ કરી વધુ ને વધુ ગુના કરવા ના પ્રેરાય તે માટે ન્યાયતંત્રની જરૂરિયાત છે.

- આપણું ન્યાયતંત્ર બંધારણના સંરક્ષક અને વાલી તરીકે કામ કરે છે.
- ન્યાયતંત્ર કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની સત્તાની મર્યાદા નક્કી કરે છે.
- નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનું કામ અદાલતોનું છે.
- ન્યાયતંત્રને સરકાર કે વહીવટી તંત્રની અસરમાંથી મુક્ત અને સ્વતંત્ર રાખવામાં આવેલ છે.
- કોઈની પણ શેહશરમ રાખ્યા વિના નિષ્પક્ષ અને સચોટ ન્યાય આપે છે.

આમ, ન્યાયતંત્ર માટે બધા સમાન છે, કોઈની પણ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી.

જાહેર હિતની અરજી (Public Interest Litigation - PIL)

ન્યાયતંત્રનું કામ સમાજના તમામ વર્ગને ન્યાય મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવાનું અને તેના દ્વારા ન્યાય મળે તે જોવાનું છે. જાહેર હિતની વાત હોય તેના માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા પહેલ કરીને અદાલતમાં અરજી કરી શકે છે. જેમાં, વ્યક્તિનું અંગત હિત નહિ પણ સમાજનાં હિતની વાત હોય છે. ન્યાયતંત્રને વધારે લોકાભિમુખ બનાવવામાં જાહેર હિતની અરજીનો ફાળો મોટો છે. જોકે જાહેર હિતની બિનજરૂરી કે અયોગ્ય અરજી હોય તો આ અરજી કરનારને વડી અદાલત સજા કે દંડ કરી શકે છે. જાહેર હિતની અરજીનો દુરુપયોગ રોકવા વડી અદાલતને આ સત્તા આપવામાં આવી છે. ક્યારેક અદાલત પોતે જાહેર હિતની બાબતે કેસ દાખલ કરે છે. જેને સુઓ મોટો (SUO MOTO) કહેવામાં આવે છે.

લોકઅદાલત

અદાલતમાં રોજ જેટલા કેસ દાખલ થાય છે, તેની સામે રોજ નિકાલ થતાં કેસની સંખ્યા ઓછી હોય છે. જેના કારણે અદાલતમાં કેસોનો ભરાવો દિન-પ્રતિદિન વધતો જાય છે. આ કેસોના ભારણ ઘટાડવા માટે લોકઅદાલતનું આયોજન કાયદા વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવે છે. ગુજરાત કાનૂની સેવા સત્તા મંડળ, ગુજરાત હાઈકોર્ટ, અમદાવાદ દ્વારા ગુજરાત રાજ્યના કેટલાક જિલ્લામાં કાયમી લોકઅદાલતોની સ્થાપના કરવામાં આવેલ છે. આ કાયમી લોકઅદાલતમાં કેસ દાખલ કરવા માટે અથવા કોઈ કાર્યવાહી કરવા માટે કોર્ટ ફી ભરવાની રહેતી નથી.

ઉદ્દેશ :

ન્યાયતંત્રને ઝડપી અને બિનખર્ચાળ બનાવવા લોકઅદાલતો કાર્યરત છે. આ લોકઅદાલતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કોર્ટમાં કેસ લડી રહેલા બે પક્ષો વચ્ચે ન્યાયનો વિલંબ નિવારી સુખદ સમાધાન લાવવાનો હોય છે.

લોકઅદાલતના ફાયદાઓ :

- લોકઅદાલતના માધ્યમથી અનેક કેસોના ઝડપી અને સુખદ સમાધાન આવ્યા છે.
- નાગરિક અને કોર્ટના સમય અને નાણાં બચે છે.
- લોકોને કાયદાકીય આંટીઘૂંટીમાંથી બચાવી શકાય છે.

જાણવા જેવું

- લોકઅદાલતનો સૌપ્રથમ પ્રયોગ ગુજરાતથી શરૂ થયો હતો.

પ્રથમ દર્શિય નોંધ (First Information Report - F. I. R.)

જ્યારે કોઈ સ્થળે ગુનો બને છે ત્યારે તેનો ભોગ બનનાર વ્યક્તિ સૌપ્રથમ ત્યાંના પોલીસ-સ્ટેશનમાં તેની ફરિયાદ કરે છે. કેટલીક વાર પોલીસ સામેથી પણ તેની નોંધ કરે છે. આ માહિતી પ્રથમવાર મળતી હોવાથી તે પ્રથમ દર્શિય અથવા પ્રથમ માહિતી નોંધ કહેવામાં આવે છે, જેને F. I. R. કહેવામાં આવે છે.

આની નોંધ તૈયાર થયા બાદ તેની તપાસ થાય, આરોપીઓની શોધ થાય અને તેમના વિરુદ્ધના પુરાવા ભેગા કરી આરોપનામું તૈયાર થાય છે. પણ આ બધામાં F. I. R. ખૂબ જ મહત્વનો પુરાવો બની શકે છે.

F. I. R. નોંધવા માટે પોલીસ-સ્ટેશનમાં મૌખિક રીતે પણ ફરિયાદ કરી શકાય છે. સામાન્ય રીતે પોલીસ F. I. R. નોંધવાની ના પાડી શકતી નથી.

ન્યાયિક ચુકાદા અને ભારતીય વ્યવસ્થા

ભારતના બંધારણમાં ન્યાયતંત્રની સ્વાયત્તાનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. જેના પરિણામે ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત અને વિવિધ રાજ્યોની વડી અદાલતોએ શકવર્તી ચુકાદા આપી નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કર્યું છે તેમજ ન્યાયિક સમાજ વ્યવસ્થાના નિર્માણમાં યોગદાન આપ્યું છે.

ભારતમાં બહુચર્ચિત તેવા કેશવાનંદ ભારતીના (કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરલ રાજ્ય) ચુકાદામાં સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય બેચે બહુમતીથી મહત્વનો ચુકાદો આપ્યો હતો. જેમાં સંસદ કે ધારાસભાઓમાં બહુમતીના જોરે નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણની વિગતોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

એ જ પ્રમાણે જસ્ટીસ પુટ્ટાસ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સરકારના કેસમાં ચુકાદો આપતી વખતે સર્વોચ્ચ અદાલતે નાગરિકોના ગોપનીયતાના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા જણાવ્યું હતું. આ ચુકાદામાં ભારતીય બંધારણ નાગરિકોને ગોપનીયતાનો અધિકાર આપે છે તેમ ઠરાવ્યું હતું.

દેશની પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપવામાં આવતા મધ્યાહ્ન ભોજનની શરૂઆત પણ અદાલતના ચુકાદાને આધારે કરાઈ છે.

પ્રવૃત્તિ

નજીકના સમયમાં અદાલતો દ્વારા અપાયેલ મહત્વના ચુકાદાઓ બાબતે સમાચારપત્રોમાં આવેલ વિગતોનાં કટિંગ્સ ભેગાં કરો અને તેનો અંક બનાવો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં આપો :

- (1) ફોજદારી દાવામાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ કરી શકાય ?
- (2) સેશન્સ ન્યાયાધીશ કોને કહેવાય ?
- (3) આપણા દેશની બધી અદાલતોમાં કઈ અદાલતનું સ્થાન સૌથી ઊંચું છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (1) વડી અદાલતની સત્તા અને કાર્યો વિશે નોંધ લખો.
- (2) લોકઅદાલતના ફાયદા જણાવો.

3. ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) ન્યાયની દેવીએ પોતાના હાથમાં અને ધારણ કરેલ છે.
- (2) વડી અદાલતના ચુકાદા સામે અદાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે.
- (3) ગુજરાત રાજ્યની વડી અદાલત શહેરમાં છે.
- (4) આપણા દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત શહેરમાં છે.

પ્રવૃત્તિ

- શાળામાં મોક અદાલતનો કાર્યક્રમ ગોઠવો.
- નજીકના પોલીસ-સ્ટેશનની મુલાકાત ગોઠવો.